

Lali Tibilashvili

Georgia, Tbilisi

Shota Rustaveli Institute of Georgian Literature

**Folklore Motifs in One of Vazha-Pshavela's Stories
and Shio Aragvispireli's Novelette "Long-Eared Owls"
("Ololebi")**

The novelette by Shio Aragvispireli "Long-Eared Owls" at one glance reminds Vazha-Pshavela's story "How the Owls Came into the World?" Characters of both works are the wicked stepmothers. They hate their stepchildren and therefore attempt to ruin them. Aragvispireli and Vazha-Pshavela, each, develop this folklore motif in his own way. In "Long-Eared Owls" the cause of transfer into the other world, i.e. transformation of children into the birds is the desire to find their favorite calf. In Vazha-s story the cause of children's transformation into birds is the fear of their stepmother.

The report considers interrelations between Vazha-Pshavela's above mentioned story and Shio Aragvispireli's novelette.

Key words: Vazha-Pshavela, Shio Aragvispireli, folklore motifs.

ლალი თიბილაშვილი

საქართველო, თბილისი

შოთა რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ინსტიტუტი

**ფოლკლორული მოტივები ვაჟა-ფშაველას ერთ
მოთხრობასა და შიო არაგვისპირელის ნოველა
„ოლოლებში“**

შიო არაგვისპირელის არაერთი თხზულება ზღაპრის ნიმუშს წარმოადგენს. ამ მხრივ საინტერესოა ნოველა „ოლოლები“. ეს ნაწარმოები ფოლკლორული წიაღიდან იღებს სათავეს და ამიტომაც მწერალი მას „ქართულ თქმულებას“ უწოდებს. საგანგებოდ არის შერჩეული თხზულების სათაური – „ოლოლები“. სქოლიოში

მწერალს მითითებული აქვს, რომ ოლოლს ერთგვარ ფრინველს ეძახიან მთაში. ნოველის პერსონაჟებს კი, 5-6 წლის და-ძმას, ჩიტო და ბელურა ჰქვიათ, მაგრამ მშობლები და თანასოფლელები მათ ოლოლებად მოიხსენიებენ. ამ პასაჟით შიო არაგვისპირელი თხზულების დასაწყისშივე მიგვანიშნებს ბავშვებსა და ფრინველებს შორის არსებულ ერთგვარ სემანტიკურ კავშირზე. ნოველის ბოლოს მოზარდები ფრინველებად გადაიქცევიან. ბოროტი დედინაცვლის მიერ განწირული ბავშვების სხვა სამყაროში გადასვლის, ანუ ჩიტებად გადაქცევის მიზეზი საყვარელი ხბოს მოძებნის სურვილია. დედის ტანჯული სულის ვედრებით მათ ნატვრა აუსრულდებათ, ბუმბულით შეიმოსებიან და ხეზე შემოსხდებიან:

„– წივ-წიბ!...–შემოესმათ მუხის ტოტიდან წივ-წივი...“

– ჩვენც ლო ფლთები გვქონდეს, იქ შევჯდებოდით.

ნეტავი ფრთები გვქონდეს!!!

ტანჯული სული თავს ედგათ და ნატვრის შესრულებას ღმერთს შეევედრა...“

ღმერთმაც უსმინა და შეუმჩნევლად ბუმბულით შეიმოსნენ ჩიტო და ბელურა...“

– ჩიტო!..

– ბელულ!..

– ფლთები მაქვს!.. მივფლინავ!..

– მეც!..

შემოსხდნენ მუხის ტოტზე.

– ფუჩინო?!“

– მოვძებნოთ!..

– თუ ალ მოვძებნით, მგელი შესჭამს!..

შეარხიეს ფრთები. ჩიტომ გამოღმით დაუწყო ძებნა და ბელურამ კიდევ – დაღმით...“

პირობა დასდეს, როცა ერთმანეთთან მისვლა მოუნდებოდათ, ეყვირნათ: „ჭიტა... ჭიტა!..“

ეძებდნენ მთელ ღამეს და ერთი-მეორეს მალი-მალ ეკითხებოდნენ მწუხარებით: „იპოვე?!“ პასუხი კი ერთი-მეორისგან გულდაწყვეტილი იყო: „ველა!..“ (არაგვისპირელი 1947: 234).

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, თხზულებაში აირეკლა ფოლკლორული წარმოდგენები და სახეები. ნაწარმოები ეხმიანება

ფრინველებთან დაკავშირებულ ეტიოლოგიურ გადმოცემებს. ეს „გადმოცემები აგებულია მითის პრინციპით, როგორც ახსნა ამა თუ იმ საგნის, მოვლენის თუ რაიმე სხვის წარმოშობისა... ამ ტიპის გადმოცემებში ფრინველებისა და ცხოველების წარმოშობა ტაბუს დარღვევით და მაგიური ძალით ხდება. ე. ი. სხვა არსებად გადაიქცევა ადამიანი, რომელიც საამისო პირობებს თვითონ შექმნის. მაგალითად: ოფოფად გადაიქცევა რძალი, რომელსაც თმის ვარცხნისას თვალი შეასწრო მამამთილმა, ეს კი უძველესი წესით აკრძალული იყო. შერცხვენილმა ქალმა ინატრა ფრინველად გადაქცევა და სურვილი აუსრულდა კიდევ... აქ „ნამდვილი“ სიტყვის მაგია მოქმედებს, მსგავსისაგან მსგავსის წარმოშობის მაგიური ძალა. სხვა არსებად გადაქცევა ზოგი სიუჟეტის მიხედვით სასჯელად მოველინება ადამიანს, ზოგჯერ კი ხსნად და ღვთის წყალობად. მაგალითად: წმინდა გიორგის შეეცოდა დაკარგული ძროხის ძებნით გაწამებული ბავშვები და გუგულებად აქცია ისინი“ (ჩოლოყაშვილი 2019ა: 7).

შიო არაგვისპირელის ჩვენ მიერ განხილულ ნოველაში ბავშვების ფრინველებად გადაქცევა სწორედ ზებუნებრივი ძალით ხდება. ეს თხზულება ეხმიანება ეტიოლოგიურ გადმოცემას „ოლოლოს გაჩენა“, რომელშიც ნათქვამია, რომ დედინაცვალი ძალიან ცუდად ეპყრობოდა თავის გერებს, და-მმას. იგი ბავშვებს მინდორში აგდებდა, საქონელს ატანდა და ამოვებინებდა. ერთხელ მოზარდებს საქონელი დაეკარგათ. ავმა დედინაცვალმა ისინი გარეთ გაყარა: წადით, სანამ არ იპოვით, არ დაბრუნდეთო! ბავშვებმა საქონელი ვერ იპოვეს, „ძალიან რომ შეწუხდნენ, ინატრეს:

– ამ ყოფას ნეტა ფრინველებად გვაქციაო!

და ოლოლებად იქცნენ. მას შემდეგ ოლოლი რო დასძახებს, ამას იძახის:

– ვერ იპოვნე?

– ვერ ვიპოვნე!

– ოჰო, ჰო, ჰო! რა ცეცხლიაო!“ (ჩოლოყაშვილი 2019: 19).

შიო არაგვისპირელის ნოველა „ოლოლებში“ აირეკლა ასევე ეტიოლოგიური გადმოცემები „ბიჭო გოგია“ და „როგორ გაჩნდა ბუ“.

„ბიჭო გოგიაში“ ობოლი და-მმის ამბავია გადმოცემული. ბავშვებმა ჩიტებად გადაიქცევა ინატრეს და სურვილი აუსრულ-

დათ. მას შემდეგ დაფრინავენ და როცა ერთმანეთს შეხვდებიან, და გასძახებს ხოლმე ძმას:

„– ბიჭო, ბიჭო, გოგია, იპოვე?“

– ვერა, ვერა!– პასუხობს ძმა.

და სწყევლის დედინაცვალს:

– ვაი, ჩვენს დედინაცვალს, თვალში ნაცარი, გულში ლახვარი!“ (ჩოლოყაშვილი 2019: 20).

„როგორ გაჩნდა ბუ“ კი მოგვითხრობს და-ძმის შესახებ, რომლებსაც საქონელი დაეკარგათ. დედინაცვალმა ისინი სახლიდან გამოყარა:

„– რომ არ იპოვოთ საქონელი, არ დამენახოთო!“

წავიდნენ ეს ბავშვები და დადიან ღამე ამ ტყე-ღრეში. ეძახის თურმე და ძმას:

– თედორე, იპოვე?!“

– ვერა, ვერა.

მათი ცოდვით ქვა დაიწვოდა. შეეცოდა ღმერთს და აქცია და-ძმა ფრინველებად. თურმე დღესაც ეგრე გაჰკვივიან ერთმანეთს:

– იპოვე?“

– ვერა“ (ჩოლოყაშვილი 2019: 18).

ამ ტიპის ეტიოლოგიურ გადმოცემებში ადამიანი ცდილობს თავისი ცოდნისა და რწმენის ფარგლებში ახსნას ის, რაც მას აინტერესებს. „მართალია, ამ გადმოცემებისა დღეს აღარავის სჯერა, მაგრამ ის მაინც გვიზიდავს როგორც ფანტაზიის, გონებამახვილობისა და საზრიანობის ერთი მშვენიერი ნიმუში (ჩოლოყაშვილი 2019ა: 7).

ერთი შეხედვით, შიო არაგვისპირელის ზემოხსენებული თხზულება მოგვაგონებს ვაჟა-ფშაველას მოთხრობას „როგორ გაჩნდნენ ბუები ქვეყანაზედ?“ ვაჟას მოთხრობა 1909 წელს დაიწერა, შიო არაგვისპირელის ნოველა კი – 1910 წლით არის დათარიღებული. ორივე ნაწარმოებში დიდი ტრაგიზმია გამოხატული. მწერლები გვიჩვენებენ, რომ ადამიანობა მძიმე ტვირთია. პერსონაჟები ჯერ ბავშვები არიან. ალბათ, ამიტომაცაა, რომ სისუსტე სძლევეთ და გაურბიან იმ ტვირთს, რომელიც მომავალში უნდა ატარონ.

ორივე ნაწარმოები ზეპირსიტყვიერებიდან იღებს სათავეს. ვაჟა-ფშაველამ და შიო არაგვისპირელმა ერთი და იგივე ეტიოლოგიური გადმოცემები გამოიყენეს თავიანთი ნაწარმოებების

შესაქმნელად. ორივე მწერლის თხზულებათა პერსონაჟები ბოროტი დედინაცვლები არიან. მათ ძალიან სძულთ გერები და ამიტომ ცდილობენ, რომ დალუპონ ისინი. ვაჟა-ფშაველა და შიო არაგვისპირელი თავისებურად ავითარებენ ამ ფოლკლორულ მოტივს. „ოლოლებში“ ბავშვებს დედის ტანჯული სული ხბოს სახით გამოეცხადა, ვაჟა-ფშაველასთან კი ეს პასაჟი არ ჩანს. ორივე ნაწარმოებში მამის მიერ შვილების ძებნის მოტივია წინ წამოწეული. შიო არაგვისპირელთან ღვთისო მიხვდა რა დედინაცვლის ვერაგობას, მაშინვე გაეშურა შვილების სამეზნელად. უშედეგო ძებნის შემდეგ კლდეზე „ფეხი მოუსხლტა, თავი ველარ შეიმაგრა და უფსკრულს შურდულის ქვასავით ჩაემო.“ შვილებო... შვილებო...“ ერთი-ორჯერ მოისმა ღვთისოს ძახილი, შემდეგ ყრუდ ტოტების ლაწალუწი და ოდნავი კვნესა...“ (არაგვისპირელი 1947: 236).

ვაჟა-ფშაველას მოთხრობაში კი შვილების ძებნით დაღლილ-დაქანცული იოთამი თავის მეგობარ ვეფხვს გადაეყრება. იგი დახმარებას შეჰპირდება შვილებდაკარგულ მამას იმ სიკეთის საწვავად, რომელიც ერთხელ იოთამმა მას გაუწია. იოთამი და ვეფხვი „წავიდნენ სხვადასხვა მხარეს და თანაც ის პირობა დადევს, ამავე ადგილას შეყრილიყვნენ, სცდილიყვნენ ერთიმეორისთვის და გაეგებინათ ერთმანეთისათვის საქმის ავკარგი“ (ვაჟა-ფშაველა 1986: 593). ბევრი ძებნის შემდეგ იმედადაკარგული მამა ხელაპყრობილი კლდედ გადაქცევას ინატრებს, რათა მუდამ გაიგონოს თავისი შვილების ხმა და ამით ინუგეშოს თავი, „სწორედ ამ დროს ჩამოიარა „ამინმა“. იოთამი კლდედ იქცა, აეტუზა, მიეკრა იმავე კლდედ, სადაც თავი შეაფარა, მხოლოდ იოთამს შეჰრჩა ადამიანის სახე. სდგას თავდაკიდებული, გულხელდაკრეფილი და თვალებიდან ცრემლს აფრქვევს. როცა გაიგონებს თავის შვილების გულის მომწველელს კვილს იოთამი, კლდედ ქვეული, დაიწყებს გულამოსკვნით: „ვაჰმე, შვილებო, ვაჰმე, შვილებო...“ (ვაჟა-ფშაველა 1986: 595). იოთამის მეგობარი ვეფხვი კი მივიდა დანიშნულ ადგილას და ელოდებოდა თავის კეთილისმყოფელს. დიდი ხნის ლოდინის შემდეგ ცვილივით დადნა და დაეღვენთა დედამიწას. „ვეფხვის ძვლების და ლემის ნაღვენთისა ამოვიდა დეკა ქუჩად, დაყუნთულ ვეფხვის სახედ, რომელიც აღარც იზრდება, აღარც პატარავდება, არც ხმება. ვეფხვის მსგავსად ამოსულს

დეკას მხარს უმშვენებს ზამთარზაფხულ აყვავებული, დაუქნობელი პირიმზე ყვავილი მთისა“ (ვაჟა-ფშაველა 1986: 596).

ვეფხვისა და მამის მეგობრობის პასაჟი შიო არაგვისპირელის ნოველაში არ გვაქვს და მას ვერც ჩიტებად ბავშვების გადაქცევის ეტიოლოგიურ თქმულებებში ვხვდებით. ზემოხსენებულ ფოლკლორულ წყაროებში არც მამის მიერ შვილების ძებნის მოტივია ცნობილი. საინტერესოა, საიდან იღებს ხსენებულ მწერლებთან ეს მოტივი სათავეს? ვაჟას ფანტაზიით არის შექმნილი და შემდგომში შიო არაგვისპირელი დაესესხა მას, თუ ორივე მწერალი ერთსა და იმავე ეტიოლოგიურ გადმოცემას ეყრდნობა, რომელიც, შესაძლოა, დღესაც არსებობს ხალხში, მაგრამ ჯერ ჩაწერილი არ არის. საინტერესოა, ხომ არ უკავშირდება ეს მოტივი სახარებისეულ იგავს დაკარგული ცხვრის მოძიების შესახებ?

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ბავშვების ბუდ გადაქცევის მოტივი ფოლკლორული გადმოცემებიდან იღებს სათავეს. ამ ფრინველის შესახებ რწმენა-წარმოდგენები უძველეს დროს უკავშირდება. ბუ გამოსახულია შოვის (საფრანგეთი) გამოქვაბულში, რომელიც 1994 წელს აღმოაჩინეს; კედლის მხატვრობა, დაახლოებით 30 ათასი ან გაცილებით მეტი წლის წინ არის შესრულებული. როგორც მიაჩნიათ, კედელზე გამოხატულ ბუს მაგიურ-რიტუალური დანიშნულება უნდა ჰქონოდა. ძველ ინდურ ფოლკლორში ბუ განასახიერებდა სიბრძნეს და ჰქონდა წინასწარმეტყველების ძალა, შესაბამისი ფუნქცია გააჩნია მას ბერძნულ მითოლოგიაში – სიბრძნის ქალღმერთის – ათენას ფრინველი იყო და იგი ამ ფუნქციით ეზოპეს იგავებშიც გვხვდება. შუასაუკუნეების ევროპაში „ბუ“ გახდა ასოცირებული ჯადოქრობასთან. იგი სიბრძნესთან ერთად უკვე იძენს სიკვდილის, უბედურების, ბოროტი ძალების, დემონების, მომტან/მომყვანის ფუნქციას.

ქართული ხატოვანი სიტყვა-თქმანი იცნობს მასთან დაკავშირებულ გამონაქვამებს: „ჭოტი (ბუ) დაიჭირა“: ცუდი საქმე დაემართა, ცუდად წაუვიდა საქმეო (სახოკია 1979: 897).

ბუ, როგორც სიკვდილის, უბედურების მომასწავებელი, ქართულ ხალხურ პოეზიაშიც გვხვდება. ასეთია ლექსი „ბუი ბუ-ბუნებს მთაზედა“:

ბუი ბუბუნებს მთაზედა,
ჩვენს იქით გალავანზედა,
მოყმევ, შე ცოდვის მოთქმეო,
ლევნიც დაგსხმიან თავზედა,
წაერთოთ ცხვარი, ძროხაი,
ტყვიას გარტყავდნენ თავზედა.
(სიხარულიძე 1974: 233)

ბუს, როგორც უბედურების მაუწყებელ ნიშანს, ვხედავთ შექსპირის ტრაგედიებში: „მაკბეტში“, „იულიუს კეისარსა“ და „ჰამლეტში“. შემოილილი ოფელია ეუბნება ჰამლეტის მამინაცვალს, დანიის ხელმწიფეს: „ისინი ამბობენ, ჭოტი მეპურის ქალი არისო“ (შექსპირი 1987: 370). ოფელიას ნათქვამში იგულისხმება მოტივი, რომელიც მსოფლიოს სხვადასხვა ხალხის ზღაპრებშია ასახული (ATU 751A): მეპურესთან მიდის გადაცმული ქრისტე (სხვა ვარიანტით წმ. პეტრე) და სთხოვს პურს. მეპურის ქალიშვილი არ აძლევს მამას უფლებას, მთხოვნელს დიდი ცომის გუნდისაგან გამოუღებოს დიდი პური და პატარა ნაჭერს აძლევენ, რისთვისაც (სიძუნწისათვის) მეპურის ქალიშვილი გადაიქცევა „ბუდ“. ზღაპართა საერთაშორისო სამიებლის მიხედვით აღნიშნული მოტივი მრავალი ხალხის ზღაპრებში გვხვდება (უთერი 2004: 402-403). მეპურის ქალიშვილისთვის ბუდ გადაქცევა სასჯელია, რომელიც მან სიძუნწისათვის „დამისახურა“. ვაჟა-ფშაველასა და შიო არაგვისპირელის პერსონაჟებისათვის კი ფრინველებად გადაქცევა და სხვა სამყაროში გადასვლა, მართალია, ტრაგედიას, მაგრამ, ამავდროულად, ერთგვარი ნუგეში და ღვთის წყალობაც არის. ისინი ხომ ჯერ ბავშვები არიან, შესაბამისად, არ შეუძლიათ ბოროტებასთან დაპირისპირება, ამიტომაც ფრინველებად ქცეულნი იგივეებენ ყველა ადამიანურ ტანჯვას, მხოლოდ დაკარგული ცხოველების პოვნის სურვილით განიძსჭვალებიან და ლადად დაიწყებენ ფრენას.

ბუ, როგორც სიკვდილის მაუწყებელი ნიშანი, გვხვდება აკაკი წერეთლის მოთხრობებში „გოგია მეჩონგურე“. ომში მიმავალი გოგია დედას, დასა და ცოლს თავის ჩონგურს დაუტოვებს და დაუბარებს: „სამივემ თითო-თითოჯერ დაუპარით ხოლმე ყოველდღე: თუ სიმები არ დაწყდეს, ცოცხალი მიგულეთ; და, თუ სიმები დაწყვეტილი ნახოთ, მაშინ კი შენდობა შემომითვალეთ!..“

(წერეთელი 2015: 180). ერთ დღეს კატამ ჩონგური ძირს ჩამოაგდო და „ლუკმა-ლუკმა დაამსხვრია“. დედა-შვილი შეშინდა, მაგრამ გული მაინც არ გაიტეხა: „– რა ვუყოთ, ამბობდნენ, თავისით ხომ არ დაწყვეტილა სიმები? კატამ ჩამოაგდო უნებურადო!

– არა, ბატონო! ცუდი ნიშანიაო! იწვავდა ენას კოპწია ცოლი, – წუხელი ბუ მთელ ღამეს ჰყვიროდა ჩვენს ეზოში, და დღეს ყორან-მაც დაგვძახაო!..“ (წერეთელი 2015: 183).

აკაკი წერეთლის მოთხრობა იმითაც არის საყურადღებო, რომ ვაჟა-ფშაველასა და შიო არაგვისპირელის თხზულებათა მსგავსად აქაც პერსონაჟები ფრინველებად გადაიქცევიან. გოგია მეჩონგურის სიკვდილის შეტყობის შემდეგ დედა მოლაღურად გადაიქცა, და – ბუღბუღად, „ცოლს კი, დარჩებოდა ბურთი და მოედანი, რომ რაღაც ხმას არ დაემახნა: სადაც ის ორი, იქ შენც, მესამეო! ამ ხმაზედ ცოლიც ოფოფად გადაიქცა“ (წერეთელი 2015: 184). ის სავარცხელი კი, თმას რომ ივარცხნიდა ქალი, თავში გარჭობილი შერჩა.

როგორც ვხედავთ, აკაკი წერეთლის მოთხრობაც ქართულ ფოლკლორთან არის დაკავშირებული. მაგრამ მისი სიუჟეტი ვაჟა-ფშაველასა და შიო არაგვისპირელის თხზულებათაგან სრულიად განსხვავდება, რადგან აქ ბოროტი დედინაცვლის მიერ განწირული ბავშვები კი არ გადაიქცევიან ფრინველებად, არამედ გოგია მეჩონგურის ოჯახის წევრები: დედა, და და ცოლი, რომლებიც მისი სიკვდილის ამბავს შეიტყობენ.

ბოროტი დედინაცვლის ვერაგობა და ადამიანების ფრინველებად გადაქცევის ამბავი მსოფლიოს ხალხთა არაერთ ზღაპარშიც გვხვდება. ამ მხრივ საყურადღებოა ჰანს ქრისტიან ანდერსენის „უფლისწული გედები“, რომელიც, მართალია, თავისი სიუჟეტით სრულიად განსხვავდება ვაჟა-ფშაველასა და შიო არაგვისპირელის თხზულებათაგან, მაგრამ ამ ნაწარმოებთა შორის საერთო ნიშნებიც ჩანს. კერძოდ, ანდერსენის ზღაპარშიც ვხვდებით ბოროტ დედინაცვალს, რომელსაც სძულს გერები და თავიდან მოშორებას ცდილობს. ქალი თავისი ჯადოქრობით უფლისწულებს ფრინველებად გადააქცევს. გედებად ქცეული ვაჟები დღისით დაფრინავენ, ღამით კი კვლავ ადამიანებად იქცევიან. რაც შეეხება ფინალს, ანდერსენის ზღაპარს, ზემოხსენებულ თხზულებათაგან განსხვავებით, ბედნიერი დასასრული აქვს. უფლისწულთა დის

მონდომებითა და ძალისხმევით ვაჟები თავს დაიხსნიან ბოროტი დედინაცვლის ჯადოქრობისაგან, კვლავ მშვენიერ უფლისწულებად გადაიქცევიან და სასახლეში დაბრუნდებიან. მეფე კი შეიტყობს რა სიმართლეს, ბოროტ დედინაცვალს სასახლიდან გააძევებს.

ანდერსენის ზღაპრისაგან განსხვავებით ვაჟა-ფშაველასა და შიო არაგვისპირელის თხზულებებში ბავშვების ფრინველებად გადაქცევა მათი სურვილით ხდება. ისინი სხვა სამყაროს შეაფარებენ თავს, დაკარგულ ცხოველებს გატაცებით დაუწყებენ ძებნას და ნაწარმოების ბოლოს ადამიანებად აღარ გადაიქცევიან.

ამრიგად, ვაჟა-ფშაველას „როგორ გაჩნდნენ ბუები ქვეყანაზედ?“ და შიო არაგვისპირელის „ოლოლები“ მსგავსი სიუჟეტის მქონე თხზულებებია და ხალხური ზეპირსიტყვიერებიდან იღებენ სათავეს. მიგვაჩნია, რომ საჭიროა, მომავალშიც გაგრძელდეს კვლევა და მსოფლიოს ხალხთა ლიტერატურაში არსებული მსგავსი მოტივებიც შევისწავლოთ ქართულ მასალასთან მიმართებაში.

დამოწმებანი:

არაგვისპირელი 1947: არაგვისპირელი შ. *თხზულებათა სრული კრებული*. II. თბილისი: გამომცემლობა „საბჭოთა მწერალი“, 1947.

ვაჟა-ფშაველა 1986: ვაჟა-ფშაველა. *ქართული პროზა*. XII. თბილისი: გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, 1986.

სახოჯია 1979: სახოჯია, თ. *ქართული ხატოვანი სიტყვა-თქმანი*. თბილისი: გამომცემლობა „მერანი“, 1979.

სიხარულიძე 1974: სიხარულიძე ქს. (შემდგენელი), *ქართული ხალხური პოეზია, I, ცხოველთა ეპოსი*. III. შემდგენელი ქს. სიხარულიძე. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1974.

უთერი 2004: Uther, H.J. *The Types of International Folktales, Part I*, Helsinki, 2004.

შექსპირი 1987: შექსპირი, უ. *ჰამლეტი*. ტ. III. თბილისი: გამომცემლობა „ხელოვნება“, 1987.

ჩოლოყაშვილი 2019: ჩოლოყაშვილი რ. (შემდგენელი). *ქართული ხალხური პროზა, I, ცხოველთა ეპოსი*. თბილისი: გამომცემლობა „აკადემიური წიგნი“, 2019.

ჩოლოყაშვილი 2019ა: ჩოლოყაშვილი რ. *წინასიტყვაობა წიგნისა ქართული ხალხური პროზა, I, ცხოველთა ეპოსი*. თბილისი: გამომცემლობა „აკადემიური წიგნი“, 2019.

წერეთელი 2015: წერეთელი ავ. *მხატვრული პროზა 1875-1912*. VII. თბილისი: გამომცემლობა „საქართველოს მაცნე“, 2015.